

Олег Погорілець
с.м.т. Меджибіж

РЕСТАВРАЦІЯ ПАЛАЦУ СЕНЯВСЬКИХ У МЕДЖИБІЗЬКІЙ ФОРТЕЦІ: ДОСЛІДЖЕННЯ, КОНЦЕПЦІЇ, МУЗЕЄФІКАЦІЯ

У статті наводиться короткий нарис історії Меджибізької фортеці та її складової частини – палацу Сенявських, окреслено основні етапи їх архітектурно-будівельної еволюції. Проаналізовано етапи наукового вивчення об'єкту, узагальнено наявний обсяг іконографічних матеріалів. У підсумку статті подано порівняльний аналіз наявних концепцій реставрації і музеєфікації палацу.

Містечко Меджибіж – один з найдавніших населених пунктів Поділля, занесених до списку історично населених місць України, а фортеця, яка знаходиться в східній частині містечка, є пам'яткою архітектури національного значення, охор. №764/1.

Увага краєзнавців та науковців до історії та пам'яток стародавнього Меджибожа була прикована ще на початку XIX ст. В численних історичних довідках, в основному польських дослідників, детально висвітлювалась історія містечка та його передмість.

Проте найбільший інтерес для дослідників та краєзнавців становить Меджибізька фортеця, на прикладі котрої можна прослідити усі етапи оборонного зодчества в Україні, а фортифікації, змуровані в камені, надають можливість вивчати європейські традиції будівництва замків та фортець протягом XIV–XVI ст., до появи регулярних укріплень тенального типу. На прикладі Меджибізької фортеці можна прослідкувати і пристосування оборонних споруд під житлові потреби та влаштування палаців – невід'ємних атрибутів більш пізнього періоду. Тут, у фортеці, прослідковується генезис розвитку оборонної справи, вона є і підручником, і наочним приладдям, і музеєм під відкритим небом.

Зафіксовані археологами рештки земляних валів та ровів – цих невід'ємних атрибутів стародавніх укріплень, археологічний матеріал XII–XIII сторіч, виявлений дослідниками на території фортеці поряд із розкопаними спаленими дерев'яними городнями, поховання XIII сторіччя захисників цих укріплень переконливо промовляють за існування цитаделі в цей період. (Пінчак, 2000)

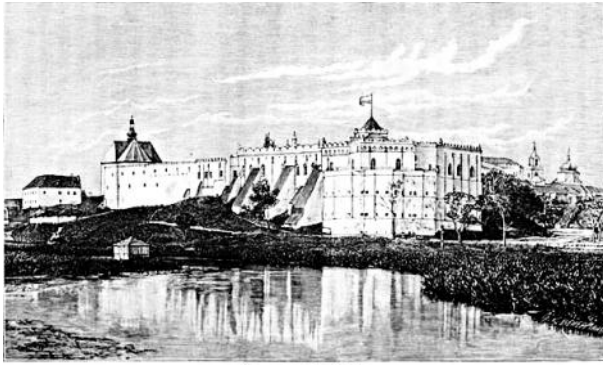
В XIV ст., коли в 1362 році Великий князь литовський Ольгерд передав Поділля у

власність своїм небогам – братам Коріатовичам, які, за свідченням істориків, відбудували укріплення в краї, Меджибіж став одним із замків Подільського князівства. Євгенія Лопушинська в своїх дослідженнях відмічає: «Первісне ядро увійшло в ансамбль як дитинець, де, крім оборонних споруд, були житлові та господарські будівлі, скоріш за все, дерев'яні...»

Литовські князі володіли фортецею недовго. У другій половині XV сторіччя Поділля захопила Польща. На перехрещенні двох шляхів – Чорного і Кучманського, якими в XIV–XVII сторіччях раз у раз сновигали татарські орди, Меджибізька фортеця стала форпостом захисту навколишніх подільських земель. Вона часто зазнавала руйнувань. А коли її відбудовували, то з використанням нововведень в архітектурі.

Володарі фортеці від 1540 року місцеві магнати Сенявські капітально реконструювали її. Аскетичні, підпорядковані здебільшого оборонним цілям споруди перебудували на палац та оздобили його зовні і всередині. Вікна й двері було облямовані білокамініними профільованими лиштвами, фасади увінчано ренесансовою аркатурою й фігурними аттиками. На розі фортеці, де була в'їзна брама, прибудовано потужний, п'ятипелюстковий у плані бастіон. Барбакан наращено великою прямокутною зі скошеними кутами вежею, що височіє над бастіоном. Панівною висотною спорудою фортеці стала надбрамна кругла в плані вежа з надбудованими двома ярусами – четвертим і п'ятим. До них можна було потрапити сходами від тераси бастіону.

На сході замку, над кам'яницею, що була оборонною вежею, споруджено ще один поверх, пристосований, як і головний корпус, під житло. Світло лилося до його покоїв крізь широкі вікна, двері облямовані профільованими



Замок в Меджибожі.

Рис. 1. Фортеця в Меджибожі. Гравюра поч. XIX ст.

лиштвами, у кожному покої, як і в головному корпусі, змуровані коминки.

Дослідники виявили дуже цікаву структуру тогочасних коминків, пізніше перероблених, замурованих або розтесаних. Спершу їх робили з жолобкової цегли розміром 27х13х6 сантиметрів і складалися вони з двох аркових ніш. Поряд з нішею, де спалювали дрова, була друга - вузька й висока, як і перша, з димарем зверху. У ній сушили дрова. Одну нішу від другої відокремлювала перегородка завширшки в одну цеглу, що сприяло нагріванню сушильної ніші.

Двері головного корпусу палацу облямовані білокам'яними профільними блоками, розміщували їх у ширших і вищих дверних арках попереднього періоду. Всі аркові тогочасні елементи, як і коминки, було вимурувані з жолобкової цегли. Доти цеглу застосовували лише в церкві, коли зводили склепіння. Подрібнену цеглу домішували до вапняного розчину в XVI сторіччі для мурування стін і в тонкому шарі тиньку. Завдяки цьому та ще цегляним аркам колористика замку набула рожевого відтінку. Мальовничого вигляду будівлям надавали також великі наріжні брили вапняку.

Фортеця раз у раз перебувала в центрі воєнних подій. Середньовічний оборонний споруді було дедалі важче протистояти вогнепальній зброї, тож у середині XVII сторіччя вирішили всі долішні яруси твердині забути землею й надати їм ролі потужного бастиону. Тоді й забутили землею перші яруси Лицарської й Офіцерської веж, східного й основного корпусів палацу, засипали барбакан і долішні яруси надбрамної вежі.

Наприкінці XVII сторіччя ззовні фортеці зводять могутні камінні контрфорси, що сягають третього поверху палацу. До цього спричи-

нилися тріщини від розпору склепінь та тиску забутування на стіни; дали тріщини і кам'яні склепіння палацу, тому в XVII-XVIII сторіччях їх скрізь замінили цегляними.

У 1730 році фортеця стає власністю А. Чарторийського. Капітальна відбудова комплексу торкнулася всіх його споруд. У палаці, як виявили дослідники, було перекладено аттик XVI сторіччя, змінено габарити вікон і дверей, перебудовано коминки – частину їх замінили на печі, обличковані витонченою орнаментальною керамікою, яка на жаль, нині трапляється лише фрагментарно: її обідрали, можливо, уже в наш час.

В 1848 році замок передано військовому відомству. На підтримання ансамблю тоді було витрачено великі кошти. Всі споруди перебудовано в поширеному тоді романтичному стилі, а архітектурне оздоблення їх дістало псевдоготичні форми. Віконні й дверні отвори розтесали, камінні ренесансові обличкування замінили тинькованими профілями, що облямували стрілчасті завершення вікон і дверей. Стіни всіх будівель і фортечні мури покрили вапняним тиньком білої барви, Увесь комплекс позбувся вигляду оборонної твердині й перетворився на білосніжний романтичний палац.

За радянських часів будівлі замку поволи руйнувалися, пережили знегоди другої світової війни. З 1967 року фахівці інституту «Укрпроектреставрація» (м. Київ) почали досліджувати фортечні пам'ятки, щоб виготовити проектну документацію на реставрацію їх. У наступні десятиріччя було вжито протиаварійних заходів на небезпечних ділянках, зміцнені фортечні мури. Досліджено й частково реставровано церкву, п'ятигранну вежу, східний, каретний, адміністративний корпуси» (Лопушинська, 1996).

Іконографічний матеріал

Перші іконографічні дані із зображенням оборонних споруд Меджибожа ми знаходимо на карті Боплана 1650 р., де можна розрізнити зовнішні укріплення містечка.

Проте детальний план містечка та замку ми можемо побачити на карті, яка була зроблена приблизно в 1677 році. І хоча на даному плані зовсім незвично виглядає фортеця – квадратової форми з шістьма круглими вежами, проте сама структура укріплень містечка зображена реально. В цьому ж документі ми знаходимо і опис замку: «...розташований на самому закінченні мису між Бугом і Божком, обнесений навколо муром з

трьома баштами мурованими і з двома шанцями малими, з землі насипаними, для гармат. В нім дві фіртки і брама одна. По одній стороні по праву руку є стайня мурована накрита, двері до неї подвійні на бігунках, в ній ясла вздовж і жолоби на підлозі... На верху того муру до тієї стайні пристосовані галереї дерев'яні для оборони. Біля брами, поруч розташована дерев'яна кардергардія. Праворуч вздовж другої стіни немає жодного будинку, лише на верху муру паркани, накриті широким дахом, котрі кріпляться на стовпах, що стоять всередині замку, під якими можна зберігати різні предмети... при третій стіні замку до муру прибудований великий дерев'яний шпіклеж (місце для гармат, арсенал). На цьому мурі теж знаходиться паркан під дахом. Далі на третьому розі потужна башта, нова, в мурах збудована, але ще не накрита. Від неї при четвертому боці при мурі кухня велика з пекарнею. Посеред замку мурований косяол під гонтом, а по різних місцях за косяолом кілька будинків жовнірських. Недалеко від того косяолу по правому боці є льох, змурований в землі, над яким знаходиться дерев'яний будинок, в якому дві кімнати, одна комора і сіни. В середині круглої вежі є криниця мурована, а в зовнішніх підвалах внизу є ще одна криниця, дерев'яна. Біля того замку пригородок є, обнесений з трьох сторін дубовими палями, всередині якого при одній із сторін є шопи для обори і стада під час небезпеки (Крикун, 2009).

Перші зображення фортеці ми можемо побачити на гравюрах, які були надруковані в газеті «Przyjacieł Ludu» в 1843 р. Це три гравюри з виглядом фортеці з півдня (греблі), північно-східного боку та сходу. Ці гравюри доповнюються аквареллю 1850 року, на якій зображено

південну частину фортеці зі «Східним бастионом» та «Палацом Сенявських». Тут розбірливо проглядаються зубці та дві «Чаші», що прикрашали палац, «псевдоготичні» вікна та система водовідведення палацу, контрфорси і «Литовська» вежа, а також накриття «Східного бастиону».

Відомою є гравюра, котра зроблена з аквареллі Наполеона Орди. Вона зображує фортецю з південно-східного боку та фіксує панораму містечка, включаючи церкву Успіння Богородиці, комплекс Святотроїцького костелу та млини на греблі через р. Бог. Цей сюжет доповнює гравюра Хлопцікого.

Інші малюнки та фото початку XX ст. дублюють вигляд південно-східного боку фортеці та панораму містечка. Проте тут потрібно виокремити кілька поштів початку XX ст., на яких зображено будівлі фортеці (палац, кордегардії), а також вигляд фортеці зі сходу.

Повноцінну інформацію надають плани фортеці, виконанні в першій половині – середині XIX ст., коли проводилась реконструкція будівель фортеці. За даними кресленнями можна відновити втрачені частини будівель та встановити загальну панораму всередині фортеці (Лопушинська).

Проте детальне фіксування фортеці та її будівель розпочалось в 1954 р., коли колективом співробітників львівського філіалу «Гипрограда» були проведені роботи по обміру всього комплексу замка, геоїомка території фортеці, а також обстеження всіх окремих об'єктів пам'ятника. За результатами цієї роботи в 1957 р. був розроблений комплект документації «По проекту реставрации замка-крепости в г. Меджибоже Хмельницкой области в стадии проектного задания», в 3-му томі якого був і «Фотоальбом». Заходи по відновленню і реставрації пам'ятки містили такі висновки: «Прежде всего нужно отметить, что многочисленные арендаторы нанесли значительный ущерб целостности замка и продолжают в настоящее время крайне небрежно относиться к его сохранности. Поэтому нужно обратить особое внимание Меджибожскому Райисполкому на недопустимое, безнаказанное пренебрежение правилами эксплуатации памятников архитектуры со стороны некоторых арендаторов.... Для производства реставрационно – восстановительных работ проектным заданием предусматривается ряд мероприятий, обеспечивающих сохранность памятника в целом, восстано-

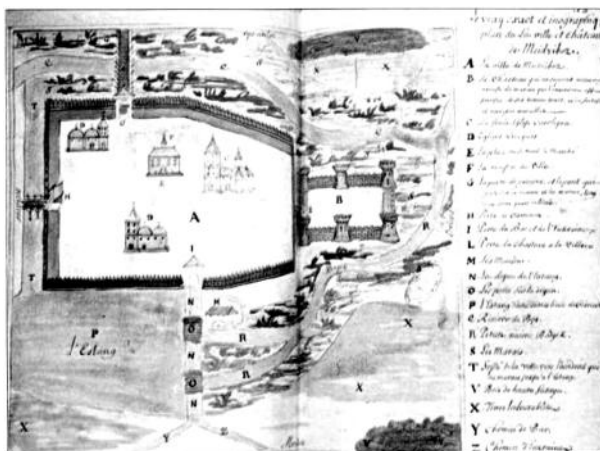


Рис. 2. План містечка Меджибожа і замку, близько 1677 р.

новление его в том виде, в котором он находился в конце XIX ст., а также обеспечение возможности его дальнейшего использования. (Проектное задание, 1957)

Наступна серія фото та креслень була зроблена Г. Логвином в 1959 р., а в 1967 – 1970 рр. колектив «Українського спеціалізованого науково-реставраційного виробничого управління» (м. Київ) під керівництвом Є. Лопушинської розпочали науково-дослідні та реставраційні роботи у фортеці. Спеціалістами «Українського спеціалізованого науково-реставраційного проектного інституту «Укрпроектреставрація» був розроблений проект, який складався з 39 томів документації. І на сьогоднішній час цей комплекс документації є основою подальших досліджень фортеці. В бібліотеці заповідника зберігається частина цього проекту. Подальша доля інших комплектів наразі не встановлена (Архів заповідника, А)

Результати попереднього технічного обстеження пам'ятки архітектури XVI ст. – фортеці в с.м.т. Меджибожі Хмельницької області містили такі висновки: «В результате технического исследования установлено, что степень сохранности сооружений крепости различна. Все сооружения крепости выполнены из камня – известняка с докладками и вставками из красного кирпича на известковом растворе.

Отреставрированы и находятся в удовлетворительном состоянии Западная стена, Здание, пристроенное торцом к западной стене, Северный и Восточный корпуса, Пятигранная и Офицерская башни, Каретный корпус и Церковь. 9. Дворец. Кладка стен Дворца выполнена из камня и кирпича. На стенах снаружи и внутри здания видны остатки штукатурки. Здание находится в аварийном состоянии. Стены сильно повреждены, имеются глубокие, до 30 см, трещины и вывалы. Стены и перемычки во многих местах грозят обрушением. В настоящее время обследовать здание не представляется возможным...»

В 2004 р., в зв'язку з утворенням Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж», був розроблений «Генеральний план розвитку заповідника», Головним архітектором проекту став Остап Васирина – науковий співробітник «Українського регіонального науково-реставраційного інституту «Укрзахідпроектреставрація». Протягом чотирьох років було виготовлено науково-проектну документацію на ряд об'єктів заповідника та проведена част-



Рис. 3. Меджибізька фортеця
на гравюрі 1843 р.

ково реставрація будівель фортеці. (Архів заповідника. Б.)

На сьогоднішній день дирекція заповідника продовжує археологічні, архітектурні, геологічні дослідження території фортеці та розробляє заходи по реставрації та музеїфікації об'єктів фортеці.

Концепція реставрації та пристосування Палацу Сенявських

Оскільки палац є концептуальною складовою Меджибізької фортеці та презентує процес перетворення замків у замки-палаці (XVI–XVII ст.), концепція реставрації та пристосування палацу Сенявських є особливо важливою для реставрації та візуального сприйняття загалом усієї фортеці. Палац безпосередньо є тією громадською будівлею, у якій можна розмістити музейні експозиції, котрі будуть розповідати відвідувачам про власників та визначних людей, котрі перебували у цій фортифікації.

На сьогодні існує два підходи до реставрації палацу. Перший був розроблений Євгенією Лопушинською ще у 80-х роках XX ст. і передбачав відтворення будівлі у стилі XVI ст. За задумом автора, палац мав увібрати у в процесі відтворення усі елементи, виявленні під час дослідження, та використати архітектурні форми – аналоги зі Східної Європи, в першу чергу – Польщі. Для цього колективом науковців був розроблений комплект документації, який включав не лише ескізний проект зовнішнього вигляду будівлі, а й робочу документацію на окремі вузли (вікна, двері, замки, петлі і т.п.) Проте, враховуючи той факт, що в архівах та фондах заповідника на сьогоднішній день жодного іконографічного документу, а рідкі описи

замку не надають повної інформації про зовнішній вигляд палацу, таке штучне відтворення зовнішнього вигляду будівлі може бути хибним та мати негативні наслідки, коли в архівах віднайдуться документи, за якими можна буде відтворити реальний вигляд палацу.

Іншим підходом до реставрації палацу є думка, яка жваво обговорюється протягом останніх шести років. Вона ґрунтується на тому факті, що в руках дослідників є комплекс іконографічних матеріалів (гравюри, фото, креслення), які відображають процес реконструкції Палацу в середині XIX ст. та подальший вигляд будівлі протягом століття. Це дає можливість провести реставрацію Палацу відповідно до того періоду, коли була проведена генеральна реконструкція фортеці (збудовані кам'яні кордегардії, перебудована кругла вежа, змінено архітектуру Палацу). Враховуючи те, що на теренах сучасної України збереглось лише кілька будівель в стилі псевдоготики (неоготики), реставрація Палацу згідно тих іконографічних матеріалів, котрі наявні у дослідників, виглядає найбільш достовірною та урізноманітнює архітектурні стилі, котрі присутні в Меджибізькій фортеці.

Пристосування приміщень Палацу безпосередньо під музейні експозиції ґрунтується на тому, що тут має поєднуватися дві лінії - історія власників замку та визначних особистостей, які тут перебували, та відтворення інтер'єрів приміщень відповідно до того періоду, який відображає експозиція.

На першому поверсі можуть бути розташовані музейні експозиції, які розповідатимуть про побут замку (кухня, столова, каміни, аптека, майстерні). На другому поверсі зокрема планується влаштувати залу Сенявських, залу Чарторійських, залу XIX ст., Парадну залу (залу Коріатовичів, Тадеуша Костюшка, Богдана Хмельницького, Павла Скоропадського). Концепцію всіх експозицій буде розроблено окремим тематико-експозиційним планом.

Підвальні приміщення також можуть використовуватися під музейні експозиції, де можна буде познайомитись з тим, як було організовано та забезпечено зберігання продуктів – холодильник, винний погріб, зберігання овочів та фруктів, зберігання риби. Саме ці підземелля можна відтворити в стилі XVI ст., використовуючи ті елементи, які збереглись і сьогодні.

Список використаних джерел: 1. Архів заповідника. А. Дворец : комплексные научные изыскания 1988 г. та ін. 2. Архів заповідника. Б. 1. Палацовий комплекс (ох. №764/1). Бастіон 2005 р. та ін. 3. Батюшков Н. Подолия: Историческое описание. - СПб., 1891. - С. 93. 4. Білецька О.В. Меджибіж та Меджибізький повіт Подільської землі наприкінці XIV – XV ст. // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Другої науково – краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» 1'2009 – Меджибіж-Хмельницький, 2009. Ч. 1. 5. Гульдман В. Памятники старины в Подолии. - Каменец-Подольский, 1901. 6. Крикун М. Інвентар Меджибізької волості 1717 року. - Львів, 2009. 7. Лопушинська Є.І. Пам'ятки України № 3-4. - 1996. 8. Матвійшин Я. Живописні плани трьох українських замків – фортець з XVII ст. (Бара, Меджибожа, Чигирини) у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції // Історичне картознавство України. – Львів, 2003. 9. Моця Б., Толкачов Ю. Меджибіж: твердиня над Бугом // Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження. Збірка наукових праць. – К., 2006. 10. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XVI в. – замка в пгт Меджибож Хмельницкой обл. в 1986 г. // Архів ДІКЗ «Межибіж». – К., 1986. 11. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XVI в. – замка в пгт Меджибож Хмельницкой обл. в 1988 г. // Архів ДІКЗ «Межибіж». – К., 1988. 12. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XVI в. Крепость-музей в пгт Меджибож, Хмельницкой обл. Комплексные научные изыскания 1989 г. // Архів ДІКЗ «Межибіж». – К., 1989. 13. Погорілець О.Г., Стопенчук С.М. Роль замків Верхнього Побужжя у європейському торговому сполученні пізнього середньовіччя. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К. 2007. – Вип. 16. – С. 87 – 90. 14. Погорілець О., Панікарський А. Знахідки доби раннього середньовіччя з околиць Меджибожа // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Шостої науково – краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико – культурній спадщині України» 1'2012. – Меджибіж-Хмельницький, 2012. Ч. 1. – С. 285 - 291 (326 с.). 15. Погорілець О. Ягодзінський Михайло Йосипович – історик, археолог, музейник // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів. – Кам'янець-Подільський, 2011. 16. Постанова Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963р. № 970. 17. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Державний історико-культурний заповідник «Межибіж» від 27.12.2001р. №1759.